

سر سخنان نغز خاقانی

ناگفته‌هایی درباره زندگی و شخصیت و شعر خاقانی شروانی
(قصیده اول تا سی و سوم)

دکتر عماد رضا ترکی

تهران

۱۳۹۸

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: ترکی، محمدرضا، ۱۳۴۱-

عنوان و نام پدیدآور: سر سخنان نغز خاقانی: ناگفته‌هایی درباره زندگی، شخصیت و شعر خاقانی شروانی (قصاید ۱-۳۳) / محمدرضا ترکی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ج.

فروست: «سمت»: ۲۲۸۶. زبان و ابیات فارسی؛ ۱۱۳.

شابک: ۹-۰۷۳۵-۰۲-۶۰۰-۹۷۸ ۶۱۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: The Secret of Khaghani's Elegant Words: New Facts about the Life, Personality and Poetry of Khaghani Sharvani (Odes 1-33).

یادداشت: ج. ۱ (هشت، ۵۹۵ ص).

رجات: ج. ۱. بخش اول (قصیده اول تا سی و سوم)، ج. ۲. بخش دوم (قصیده سی و چهارم تا

هشت و ششم).

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نامه.

عنوان دیگر: ناگفته‌هایی درباره زندگی، شخصیت و شعر خاقانی شروانی.

موضوع: نقد، بدیع، بررسی، علی، ۵۹۵-۵۲۰ ق. نقد و تفسیر

موضوع: Khaghani, Badil ibn Ali -- Criticism and Interpretation

موضوع: شعر فارسی -- قرن ۶ -- تاریخ و نقد

موضوع: Persian Poetry -- 12th Century -- History and Criticism

موضوع: قصیده

موضوع: Odes

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۸ ۴ س ۴ ت / ۴۸۸۵ R

رده‌بندی دیویی: ۱/۲۳ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۵۹۰۶۷۲۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سر سخنان نغز خاقانی: ناگفته‌هایی درباره زندگی، شخصیت و شعر خاقانی شروانی (قصاید ۱-۳۳)

دکتر محمدرضا ترکی (دانشیار دانشگاه تهران)

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۶۱۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman_samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۹	سال شمار - ۱۵۱۰ هجری و زندگی خاقانی
۱۷	زندگی، شخصیت و آثار خاقانی
۱۹	نام و نشان و خاندان
۲۱	تولد
۲۳	زادگاه
۲۴	استادان
۲۶	خاقانی و شاعران دیگر
۲۸	سبک
۳۱	سوانح زندگی
۳۸	سفرها
۴۲	وفات
۵۱	علت درگذشت
۵۵	ممدوحان
۵۵	زبان
۵۵	عقاید
۵۶	مذهب فقهی
۶۲	مشخصات ظاهری
۶۳	فرزندان خاقانی
۷۷	شخصیت و اخلاق
۷۹	عرفان
۸۲	قصاید مشهور

آثار

خاقانی و خاورشناسان

قصاید خاقانی

قصیده اوّل

قصیده دوم

قصیده سوم

قصیده چهارم

قصیده پنجم

قصیده ششم

قصیده هفتم

قصیده هشتم

ترسایه حبسیّه یا ...

دانش خاقانی در زمینهٔ مصیبت

قصیده نهم

رشید و خاقانی

دلیل نقار میان رشید و خاقانی

قصیده دهم

قصیده یازدهم

قصیده دوازدهم

قصیده سیزدهم

قصیده چهاردهم

قصیده پانزدهم

قصیده شانزدهم

قصیده هفدهم

روابط خاقانی با قزل ارسلان

قصیده آفتاب

قصیده هیجدهم

قصیده نوزدهم

قصیده بیستم

۳۶۵	قصیده بیست و یکم
۳۷۱	قصیده بیست و دوم
۳۸۰	قصیده بیست و سوم
۳۹۱	قصیده بیست و چهارم
۳۹۸	قصیده بیست و پنجم
۴۰۵	قصیده بیست و ششم
۴۱۳	قصیده بیست و هفت
۴۱۹	قصیده بیست و هشتم
۴۲۷	قصیده بیست و نهم
۴۲۸	تاریخ و شمار سال‌ها حج
۴۳۵	سال دقیق سفر نخست حج
۴۴۲	سال دقیق سومین سفر حج
۴۴۴	حوادث مکه در قرن ششم
۴۵۲	حج دیگر خاقانی؟
۴۸۲	قصیده سی‌ام
۵۰۳	قصیده سی و یکم
۵۲۱	قصیده سی و دوم
۵۲۷	قصیده سی و سوم
۵۵۱	منابع
۵۶۵	نمایه‌ها

مقدمه

سر سخنان نغز خاقانی از خواجه شنو که علمش او دارد
از تنه پیرس ارز آب ایرا ارز او داند که آرزو دارد

(خاقانی، دیوان، ص ۸۸)

از این ابیات به خوبی دانسته می شود که شعر خاقانی در زمان خود او نیز رازآلود و دشوار می نموده است و همین برای آنکه در همان زمان کسانی بوده اند که از «سر سخنان نغز» او آگاه بوده اند و خاقانی دیگر آن را برای آموختن سر سخنش به آنان ارجاع می داده؛ چرا که آنان «علمش» را داشته اند.

خاقانی برای درک راز و رمز شعرش عاجز و ناتوان بوده و داشتن علم، که می دانیم شامل اطلاعات گسترده ای در زمینه علوم مختلف ادبی و غیر ادبی می شود، به شرط دیگری هم اشاره کرده که عبارت است از تشنگی و طلب و آرزو. به عقیده او وقتی این تشنگی و طلب وجود داشته باشد می توان از سطح عبارات و ابیات گذشت و به لایه های زیرین کلام و اشارات سخنان نغز او و ارزش واقعی آن ها رسید. بدون این تشنگی و آرزو قدر سخنان نغز خاقانی را می توان درک کرد و نه می توان به زیبایی های آن پی برد و نه اساساً ضرورتی برای فهم سخنان او می توان احساس کرد، اما وقتی این تشنگی و طلب حاصل آمد، او از سیر و سلوک دست خالی باز نخواهد گشت.

حکایت این طلبه در تمامی این بیست و چند سالی که در جست و جوی راز و رمزهای سخنان حکیم افضل الدین امام خاقانی بوده، حکایت همین «تشنگی و آرزو» بوده است؛ البته، بی آنکه «علمش» را داشته باشد! فرصت های من در همه این سال ها، عمدتاً، صرف

انس با سخن خاقانی و مطالعه و جست‌وجو دربارهٔ او و آثار او و تدریس این آثار شده است.

بخشی از حاصل این جست‌وجوها در زمینهٔ خاقانی‌پژوهی، پیش از این در تصانیف صیرفیان و پاره‌ای مقالات و نوشته‌های من آمده و بخش عمده‌تر سرسخنان نغز خاقانی است که اینک در چند مجلد پیش روی ارباب دانش و تحقیق و فضیلت قرار گرفته است. امیدوارم این کتاب نیز، چون کارهای قبلی مورد توجه قرار بگیرد.

البته، آنچه اینک منتشر می‌شود (چهار مجلد) تنها بخشی از کار است که شامل بخش قصاید بلندی او (۴۴۴ صفحه از دیوان خاقانی) می‌شود. کار تحقیق و گردآوری منابع و یادداشت‌های اولیهٔ بخش‌ها (حدود ۶۰۰ صفحه، شامل ترکیب‌بندها و غزلیات و رباعی‌ها و قطعات و قصاید کوتاه) هم سال‌هاست انجام شده است. نگارش و ویرایش بخش‌های بعدی فرصتی می‌خواهد و توفیقی و دستی که در گرو لطف خداوندگار کریم است.

گزارشی از این اثر

سرسخنان نغز خاقانی با سال‌شماری از حوادث سیاسی و فرهنگی قرن ششم آغاز می‌شود. مرور این حوادث که پیش از تولد خاقانی تا پس از درگذشت او را شامل می‌شود، ما را با فضای قرن ششم و حوادثی که در سرنوشت آن شخصیت و شعر خاقانی و فضای سیاسی و ادبی روزگار او شکل گرفته آشنا می‌کند. بدون شناخت این حوادث نکات بسیاری در شعر خاقانی بر ما نامکشوف باقی خواهد ماند. این بخش‌ها ما تنها به حوزه‌های زبانی و لغوی و بلاغی و ...، فارغ از شأن نزول و چرایی انحریش سروده‌ها، محدود خواهد شد. سعی کرده‌ایم این سال‌شمار، در حد توان، جامع و دقیق باشد؛ گرچه نظر به تاریکی تاریخ شمارهٔ برخی از سال‌ها و حوادث ممکن است دقت کافی و لازم را نداشته باشند و برخی نیز تقریبی‌اند. تاریخ سرایش و نگارش مهم‌ترین قصاید و نامه‌های خاقانی در همین سال‌شمار آمده است.

بخش بعدی کتاب، زندگی‌نامه و آشنایی با شعر و شخصیت و آثار خاقانی است. در این بخش که مستند و دایرة‌المعارفی نوشته شده، سعی کرده‌ایم ضمن رعایت اختصار

لازم، شرح احوال دقیق این سخنور بزرگ قرن ششم را به دست دهیم. موارد فراوانی از نکات این بخش برای نخستین بار و با استدلال لازم مطرح شده است. همچنین، تلاش کرده‌ایم تا بخشی از باورهای غلط پیرامون زندگی و شخصیت خاقانی را با دلایل تاریخی کافی اصلاح کنیم. این مباحث در همین بخش به پایان نمی‌رسد و در ضمن تحقیقات کتاب و در لابه‌لای بخش‌های دیگر نیز نکات ناگفته فراوانی در حوزه زندگی و شخصیت و شعر خاقانی مطرح شده است.

در بخش **قصاید** در ذیل هر قصیده نخست معرفی کوتاهی از آن بیان شده، سپس ممدوحان قصاید و سروده‌های دیگری که احیاناً شاعر به آن‌ها تقدیم کرده با رجوع به منابع موجود در آغاز هر قصیده شناسانده شده‌اند.

بخش **نگاه کلی** در هر قصیده گزارشی است از هر قصیده بر اساس محور عمودی آن. در این بخش کوشیده‌ایم به اختصار چگونگی شکل گرفتن یک قصیده و حرکت مضامین و تصویرها را در ضمن مطالعه‌های مختلف قصیده شرح دهیم. هدف از این بخش، فی‌نفسه، شرح ابیات نیست. در این بخش تنها ساختار هر قصیده و نحوه سیلان مضامین و تصاویر در بستر محور عمودی آن به‌سبب آرایشی داده شده است. این نگاه کلی البته برای فهم سخنان خاقانی یک ضرورت است و بدون آن نمی‌توان چرایی بیان بسیاری از مضامین و تمثیل‌ها و کنایه‌ها و استعاره‌ها و هدف شاعر از بیان آن‌ها را فهمید. عیب بزرگ بسیاری از شروح موجود بر اشعار خاقانی جزئی‌نگری آن‌هاست. این شروح، چه‌بسا با دقت فراوان، بسیاری از نکات و دقایق و جزئیات موجود در یک بیت توضیح می‌دهند، بی‌آنکه ارتباط این نکات پراکنده را در کلیت قصیده با یکدیگر نشان دهند. بدون نگاه به محور عمودی یک قصیده و نحوه چینش اجزاء و تصاویر آن در ساختار کلی، بسیاری از رازورمزهای موجود در قصاید فنی و ساختارمند، مثل سروده‌های خاقانی، مغفول می‌ماند.

تاریخ سروده بخش دیگری است که به تعیین زمان آفرینش سروده بر اساس قراین درون و برون‌متنی می‌پردازد. تاریخ دقیق یا تقریبی سرایش قصاید متعددی در این بخش مشخص شده است. بی‌شک، اینکه بدانیم یک سروده مربوط به چه دوره‌ای از زندگی

یک شاعر است و در چه زمان و مکانی سروده شده، برای فهم آن سروده و آشنایی با سوانح عمر شاعر حائز اهمیت بسیار است.

در بخش نکته‌ها به دقایق و نکاتی پرداخته می‌شود که از دیدگاه شارحان و منتقدان قدیم و جدید، به هر دلیل پوشیده یا ناگفته مانده است. ما اگر در نقد صیرفیان به نقد «گفته‌ها»ی دیگران پرداختیم، در اینجا به بیان «ناگفته‌ها»ی آنان می‌پردازیم. هدف اصلی ما در اینجا نقد سخنان دیگران نیست و جز به ضرورت وارد این وادی نشده‌ایم. نکاتی که در این بخش آمده عمدتاً مطالبی است که همه شارحان خاقانی آن‌ها را ناگفته نهاده‌اند یا در بیان آن به خطا رفته‌اند.

برای نگارش این اثر در حد مقدور همه آثار در دسترس و واجد اهمیت دیده شده و اگر نکته‌ای را حتی یکبار از شارحان و محققان گفته‌اند، از آن در گذشته‌ایم. بنای ما در این بخش گفتن ناگفته‌ها را بر پایه بازگویی گفته‌های دیگران بوده است. در این بین گاهی اگر نکته‌ای در این کتاب یافت شود که قبلاً دیگران به آن اشاره کرده‌اند، یقیناً با دلایل متقن‌تر و بیشتری بیان شده و جزء بنای مزید فایده بر آن افزوده‌ایم. در این قبیل موارد هم کوشیده‌ایم که به نوشته‌ها را مطالب دیگران، حتی اگر بعد از مقالات و یادداشت‌های قبلی ما نوشته شده باشند، اشاره کنیم تا دچار تکرار مکرر نشده باشیم. اگر چنین ارجاعاتی از قلم افتاده باشند، به دلیل کم‌اطلاعی نویسنده یا فراموشی و غفلت او به واسطه گستردگی منابع بوده است.

ابیات خاقانی معمولاً بدون ظرافت و نکته و گاهی پیچیدگی نگاشته شده‌اند. به همین دلیل است که بر آن‌ها شروح متعدد و پیرامون برخی از آن‌ها مقالات مفصل و متنوعی نوشته شده است. لذا، کسی نمی‌تواند دیدگاه خودش را درباره ابیات این شاعر خاص و پیچیده گو قول فصل و وحی منزل به شمار آورد و تصور کند که دیگران نمی‌توانند بر شرح و رأی او چیزی بیفزایند. هیچ بعید نیست که کسانی برخی از مطالب و پیشنهادهای ما را نپسندند. طبعاً در عرصه مباحث علمی هر کسی می‌تواند بر اساس استدلال خویش نظری داشته باشد و آن را صحیح بداند. به طور قطع و یقین، همه آنچه در این کتاب در زمینه دشواری‌های اشعار خاقانی آمده سخن اول و آخر نیست. در پاره‌ای از موارد ما

چون راه رسیدن به معنی قطعی را بسته دیده‌ایم، به بیان «معانی ممکن و معقول» و پیشنهادهایی برای ایجاد گشایش در گره معنی بسنده کرده‌ایم و بر آنیم که در حوزه متون قدیم، با ابهامات گسترده‌ای که در آن‌ها هست و با توجه به اینکه صناعت شعر در ذات خود، در مواقع بسیار تک‌معنایی و معنی قطعی را بر نمی‌تابد، همیشه نمی‌توان معنا و شرح قطعی و یقینی صادر کرد و به ناچار باید به بیان معانی معقول و ممکن بسنده نمود.

در این بخش کوشیده‌ایم به استقبال مشکلات خاقانی برویم و از کنار آن‌ها از سر تغافل نگذریم و در حدّ توان گره‌ای از آن‌ها بگشاییم و راه را برای پژوهشگران بعدی هموارتر کنیم. گر در این میان به گره‌ی و مشکلی نپرداخته‌ایم اغلب در ایاتی است که احتمال می‌دادیم آن گره مربوط به ضبط و تصحیح است و تا روشن نشدن تکلیف تصحیح نباید شتاب زد. درباره آن سخنی گفت. البته، در همین موارد هم اگر نسخه‌های دیگری، به جز نسخه‌های مورد استناد چاپ سجّادی، می‌توانسته‌اند گره‌ی بگشایند سعی کرده‌ایم از آن‌ها غافل نباشیم.

یکی از کارهایی که در موارد متعددی در این بخش انجام داده‌ایم نقد دو تصحیح مهم و معتبر دیوان خاقانی، یعنی دو چاپ عبدالرّسولی و سجّادی است. این نقد و ارزیابی برای کسانی که بخواهند تصحیح منقّح‌تری از این دیوان در آینده عرضه کنند، می‌تواند مفید باشد و برای کسانی هم که به دنبال درک بهتر مضامین سخن خاقانی هستند ضرورت دارد. البته، نقد این تصحیح‌ها هدف اصلی این رشته نیست و شامل همه ایات نمی‌شود. در اینجا تنها به مهم‌ترین موارد اشاره کرده‌ایم.

منبع و مرجع اصلی ما برای درک دقایق سخن خاقانی نخست دراز و دیگر آثار خود او و سپس متون شاعرانی چون سنایی است که خاقانی به شعر آنان نظر داشته و در مرحله بعد دیگر آثار نزدیک به روزگار او را پیش چشم داشته‌ایم. فرهنگ‌های قدیم و جدیدی که بر اساس ایات خود خاقانی و دیگر شاعران نوشته شده‌اند، به دلیل شبه دور منطقی، در پاره‌ای از موارد، در تحقیقات ما در درجه آخر اهمیت قرار دارند. این سخن به معنی قدرناشناسی نسبت به مؤلفان فاضل و سخت‌کوش این فرهنگ‌ها نیست. این فرهنگ‌ها در جایگاه خود، و برای درک متون دیگر، بالاترین ارزش را دارند، اما برای

درک ابهامات متونی که امهات متون فارسی را تشکیل می دهند و فرهنگ های موجود بر اساس خود این متون نوشته شده اند، باید به منابعی غیر از آن ها مراجعه کرد و بهره بردن از این فرهنگ ها، به ویژه فرهنگ های معاصر، در این زمینه تابع احتیاط ها و شروطی است.

پرداختن به همه نکات دستوری و بلاغی و ... نیز هدف اصلی این نوشته نیست؛ چون از یک سو شروح موجود به صورت مستوفی به این زمینه ها پرداخته اند، و از سوی دیگر تعلیقات یک متن باید در خدمت فهم آن باشد و مباحث دستوری و بلاغی و ریشه شناسی و جز این ها تا جایی که کلید فهم متن باشند یا نکته زیباشناسانه ای را یادآور شوند که از دیوانها پوشیده بوده، می توانند راه گشا باشند؛ از این رو، در این عرصه ها هم به اشارات نسبتاً کمی، در حدی که وظیفه این کتاب بوده بسنده کرده ایم.

دستاوردهای این اصل - اصل ها انس با دیوان خاقانی است. این نکات در طی سال ها تحقیق و تدریس و بیان در - لسات درس بعداً تکمیل و یادداشت شده اند و دانشجویان فاضل من از سال ها قبل با آن ها آشنا هستند. برخی از این نکات پیش از این در یادداشت ها و مقالات نگارنده یا وبلاگ و کانال فصل فاصله در اختیار اهل تحقیق قرار گرفته است و بخش عمده آن برای نخستین بار در اینجا در معرض داوری قرار می گیرد.

خاقانی شناسی تا کنون لغزشگاه بزرگ برخی از نام آوران دانش و ادبیات بوده و پشت پهلوانان سترگی در این آوردگاه با زمین آشنا شده است. لبعاً جایگاه طلبه کم مایه ای چون من در این عرصه ناگفته آشکار است. به یقین، لغزش هایی نیز بر این قلم رفته است که اهل فضل و فضیلت آن ها را ناصحانه تذکر خواهند داد و مرا مرهون لطف خود خواهند کرد. احتمالاً، کسانی نیز پیدا خواهند شد که از موضع غرض بر نکته های درست نیز لاجول کنان انگشت بنهند و خرده ها بگیرند!

نگارنده هم از نقدهای عالمانه و ناصحانه استقبال می کنم و هم از شبه نقدهای غیرمنصفانه و بر آن است که مسیر پرفرازونشیب حقیقت و دانش از دل همین گفت و گوها می گذرد و ناقدان بصیری هستند که سخن صواب را، حتی در گردوغبار

قیل وقال‌های دهان‌پرکن تشخیص دهند. اگر سر سخنان نغز خاقانی پژوهش‌های ادبی ما را گامی، یا کمتر از گامی، به پیش ببرد، برای من کافی است و از رنجی که برده‌ام افسوس مند نخواهم بود!

قدردانی و سپاس

در این سال‌ها استادان بزرگواری بوده‌اند که از محضر آنان یا از آثار گران‌قدرشان در زمینه شعر بهره برده‌ام. مرحوم دکتر سیدجعفر شهیدی، دکتر جلیل تجلیل، استاد علی معلم دامغانی که بی بودند که کم یا زیاد توفیق حضور در درس خاقانی آن‌ها نصیب شد و افاضات و اشارات بزرگوارانی چون شادروان دکتر مظفر بختیار و دکتر تقی پورنامداریان و دکتر محمدرضا شفيعی کدکني و مرحوم دکتر مظاهر مصفا و دکتر امیربانو کریمی و دکتر برت نهبانی و مرحوم دکتر اسماعیل حاکمی همواره گره‌گشای مشکلات من در فهم متون، از جمله در آن خاقانی بوده است.

آثار ارجمند بزرگانی چون مرحوم دکتر سیدضیاءالدین سجادی و مرحوم دکتر عباس ماهیار و استاد محمد روشن، اگر چه توفیق حضور در جلسات درس آنان را نیافتم، نیز برایم بسیار مغتنم بوده است.

حق این استادان بر عهده من ادانشدنی است، اما من بیش از هر چیز در این مسیر وام‌دار دانشجویان پرسشگر و دقیق‌النظر و پرتلاشی هستم که بحث‌ها و وسواس‌ها و تلاش‌های آنان در گردآوری منابع و شواهد بحث و پی‌گیری‌ها سان برای تشکیل جلسات درس در تابستان و زمستان و حتی تعطیلات دانشگاه یاری‌دهنده و مشوق من برای ادامه کار بود.

برای استادان در گذشته خودم رضوان الهی و برای آن‌ها که در قید حیات‌اند، سلامت و طول عمر و برای دانشجویان پرتلاش دانشگاه تهران و تربیت مدرس که در این زمینه یاورم بودند، توفیق فراوان آرزو مندم. از توفیقات بزرگ این بود که فصول این کتاب در کلاس‌های درس دکتری و کارشناسی ارشد این دانشگاه‌ها تدریس شد و در معرض بحث و داوری دانشجویان قرار گرفت.